

BARBARA WĘGLARZ

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie

ORCID: 0000-0003-1159-6535

barbaraweglarz9@gmail.com

Referendum krajowe w Republice Bułgarii w XXI w.

National Referendum in Republic of Bulgaria in the 21st Century

Słowa kluczowe:

Bułgaria, inicjatywa
obywatelska, referendum,
referendum krajowe,
partycypacja obywatelska,
Zgromadzenie Narodowe

Keywords:

Bulgaria, citizens'
initiative, referendum,
national referendum,
citizens' participation,
National Assembly

Referendum krajowe w Republice Bułgarii w XXI w.

Referendum jako forma demokracji bezpośredniej odgrywa istotną rolę w kształtowaniu życia politycznego wielu państw, w których zyskało szczególną rangę jako narzędzie kształtowania kluczowych decyzji o charakterze ustrojowym, społecznym czy gospodarczym. W bułgarskim porządku prawnym instytucja referendum ma umocowanie konstytucyjne, a jej funkcjonowanie regulują szczegółowe przepisy ustaw. To właśnie te ostatnie, tj. kwestie normatywne oraz analiza referendum przeprowadzonych w Bułgarii w latach 2013, 2015 i 2016, stały się przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Okazuje się, że mimo rosnącego zainteresowania obywateli tą formą demokracji bezpośredniej referendum pozostaje mechanizmem o ograniczonym wpływie na realne procesy decyzyjne w państwie.

National Referendum in Republic of Bulgaria in the 21st Century

Referendum as a form of direct democracy plays an important role in shaping the political life of many countries, where it has gained special importance as a tool for shaping key systemic, social and economic decisions. In the Bulgarian legal system, the institution of referendum has a constitutional basis, and its functioning is regulated by detailed statutory provisions. It is the latter, i.e. normative issues and an analysis of the referenda held in Bulgaria in 2013, 2015 and 2016, that have become the subject of analysis in this article. It turns out that despite the growing interest in this form of direct democracy on the part of citizens, the referendum remains a mechanism with a limited impact on the real decision-making processes in the state.

Wstęp

Współcześnie referendum jest najczęściej wykorzystywaną formą demokracji bezpośredniej. Przez rządzących bywa postrzegane jako zagrożenie dla władzy przedstawicielskiej, jednak coraz częściej pojawiają się opinie, że są to obawy bezpodstawne. Widać natomiast tendencję do wkomponowywania narzędzi demokracji bezpośredniej w rządy przedstawicielskie, co ich nie zastępuje, ale wzbogaca¹.

Referendum jako narzędzie uzupełniające uwzględnione zostało w konstytucjach wielu postkomunistycznych państw Europy, w tym Bułgarii. Choć łączy je wspólne doświadczenie transformacji ustrojowej, to ich systemy prawne różnią się istotnymi cechami, które wpływają na sposób regulowania mechanizmów demokracji bezpośredniej, w tym referendów ogólnokrajowych.

W Bułgarii podstawowymi formami demokracji bezpośredniej są referendum krajowe i lokalne oraz obywatelska inicjatywa ustawodawcza. Referendum stanowi istotny mechanizm umożliwiający obywatelom bezpośrednio wyrażanie woli w kluczowych sprawach państwowych i samorządowych, natomiast inicjatywa ustawodawcza pozwala społeczeństwu na zgłaszanie własnych propozycji legislacyjnych. Pierwsze ogólnokrajowe referendum przeprowadzono w Bułgarii 19 listopada 1922 r. Dotyczyło ono postawienia przed sądem byłych premierów: Iwana Geszowa, Stojana Danewa i Aleksandrya Malinowa, których rządząca Partia Ludowa oskarżała o zbrodnie wojenne popełnione w czasie pierwszej wojny światowej². Przed transformacją ustrojową lat dziewięćdziesiątych XX w. zorganizowano jeszcze dwa referenda – w 1946 r. w sprawie zniesienia monarchii i ustanowienia republiki oraz w 1971, gdy obywatele głosowali nad przyjęciem nowej konstytucji³. Po upadku reżimu komunistycznego pierwsze

- 1 M. Rachwał, *Funkcjonowanie obywatelskiej inicjatywy ustawodawczej w Polsce. Podstawy prawne – praktyka – perspektywy rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 41.
- 2 T. Kostadinova, *Bulgaria 1879–1946 – The Challenge of Choice*, Boulder, New York 1995 (*East European Monographs*, 179), s. 50–52.
- 3 E. Gdulewicz, *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa 1979, s. 9–10, 16.

referendum krajowe odbyło się w 1991 r., a dotyczyło uchwalenia nowej konstytucji.

Celem niniejszego artykułu jest analiza współczesnej instytucji referendum krajowego w Bułgarii z perspektywy prawnej oraz empirycznej. W pierwszej części omówiono podstawy normatywne umożliwiające przeprowadzenie ogólnokrajowego głosowania, a następnie poddano analizie referenda zorganizowane w Bułgarii w latach 2013, 2015 i 2016. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o realną rolę referendum w bułgarskim systemie politycznym i jego skuteczność jako narzędzia wyrażania woli społeczeństwa.

Wykorzystaną w tekście metodą badawczą jest analiza dogmatyczno-prawna, której przedmiotem są akty normatywne regulujące instytucję referendum w Bułgarii – konstytucja Republiki Bułgarii z 12 lipca 1991 r. oraz ustawa o bezpośrednim uczestnictwie obywateli w sprawowaniu władzy państwowej i samorządowej z 12 czerwca 2009. Zastosowano również analizę treści dokumentów urzędowych, danych statystycznych dotyczących frekwencji i wyników głosowań oraz wypowiedzi polityków i artykułów prasowych. W części empirycznej wykorzystano metodę analizy przypadku, skupiając się na trzech wspomnianych referendach.

Podstawy prawne referendum krajowego

Podstawę prawną przeprowadzenia referendum w Bułgarii stanowią konstytucja z 12 lipca 1991 r.⁴ oraz ustawa o bezpośrednim udziale obywateli w sprawowaniu władzy państwowej i samorządowej z 12 czerwca 2009⁵. Ustawa zasadnicza zawiera ogólne regulacje dotyczące referendum krajowego. Stanowi, że władza państwowa należy do narodu, który sprawuje ją bezpośrednio oraz za pośrednictwem organów konstytucyjnych⁶. Referenda

4 Konstytucja Republiki Bułgarii z 13 VII 1991 r. z późniejszymi zmianami: *Конституция на Република България от 13.07.1991*, „Държавен вестник”, бр. 56, 13 VII 1991, изм. и доп. [dalej: Konstytucja Bułgarii].

5 Ustawa o bezpośrednim udziale obywateli w sprawowaniu władzy państwowej i samorządowej z 12 VI 2009 r. z późniejszymi zmianami: *Закон за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление*, „Държавен вестник”, бр. 44, 12 VI 2009, изм. [dalej: Ustawa].

6 Konstytucja Bułgarii, art. 1, ust. 2.

ogólnokrajowe i lokalne przeprowadza się na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego, w głosowaniu tajnym, a ich organizację i tryb określa odrębna ustawa⁷. Decyzję o przeprowadzeniu referendum podejmuje Zgromadzenie Narodowe, a jego termin wyznacza prezydent⁸. Ustawa o bezpośrednim udziale obywateli w sprawowaniu władzy państwowej i samorządowej reguluje przede wszystkim kwestie dotyczące organizacji i przeprowadzenia referendum krajowego. Prawo udziału w referendum ogólnokrajowym mają uprawnieni do głosowania obywatele Republiki Bułgarii, którzy w dniu głosowania mają stałe miejsce zamieszkania na terytorium kraju⁹.

Podmiotami uprawnionymi do wystąpienia z wnioskiem o przeprowadzenie referendum krajowego do Zgromadzenia Narodowego są: co najmniej jedna piąta członków parlamentu, prezydent, Rada Ministrów, co najmniej jedna piąta rad gmin¹⁰, a także grupa obywateli mających czynne prawo wyborcze, pod warunkiem zebrania co najmniej 200 tys. podpisów poparcia¹¹. Jeżeli grupa inicjatywna złoży wniosek poparty 400 tys. podpisów, Zgromadzenie Narodowe ma obowiązek podjęcia uchwały o przeprowadzeniu referendum. Wniosek o organizację referendum na poziomie krajowym powinien zawierać jedno lub kilka pytań, na które obywatele mogą odpowiedzieć „tak” lub „nie”. Pytania te muszą być zredagowane w języku bułgarskim, w sposób zwięzły, jednoznaczny i klarowny¹².

Pod głosowanie w referendum mogą zostać poddane jedynie kwestie o znaczeniu ogólnokrajowym, które mieszczą się w zakresie kompetencji Zgromadzenia Narodowego. Ustawodawca przewidział jednak szereg wyłączeń. Niedopuszczalne jest organizowanie referendum w sprawach takich

7 Tamże, art. 10.

8 Ustawa, art. 10, ust. 2, art. 14, ust. 1.

9 Tamże, art. 4, ust. 1.

10 Rada gminy podejmuje uchwałę, w której uzasadnia potrzebę przeprowadzenia referendum i formułuje pytanie, które ma zostać poddane głosowaniu. Kolejnym etapem jest powołanie komitetu inicjatywnego liczącego 5–15 członków wybieranych przez rady gmin, które poparły wniosek. Ten ostatni przekazywany jest Zgromadzeniu Narodowemu, które podejmuje uchwałę o przeprowadzeniu referendum. Ustawa, art. 11, ust. 1–3.

11 Tamże, art. 10, ust. 1.

12 Tamże, art. 10, ust. 4.

jak: wyznaczanie terminu wyborów prezydenckich; uchwalanie budżetu państwa; ustalanie podatków, opłat, a także składek na ubezpieczenia społeczne i pracownicze; uchwalenie regulaminu prac Zgromadzenia Narodowego; a także w odniesieniu do całych ustaw lub kodeksów oraz ratyfikowanych umów międzynarodowych – z zastrzeżeniem, że głosowanie może się odbyć przed ich ratyfikacją. Referendum nie może również obejmować zagadnień personalnych i organizacyjnych, w tym: powoływania Rady Ministrów i poszczególnych ministrów; tworzenia, przekształcania lub likwidowania ministerstw; wyboru prezesa Bułgarskiego Banku Narodowego oraz kierownictwa innych instytucji powoływanych na podstawie przepisów ustawowych; obsady stanowisk członków Trybunału Konstytucyjnego, Najwyższej Rady Sądownictwa, Rzecznika Praw Obywatelskich i Krajowej Izby Kontroli. Zakaz obejmuje ponadto rozpatrywanie rocznych sprawozdań sądów i prokuratury oraz wszelkich spraw dotyczących wojny, pokoju, wprowadzenia stanu wojennego czy postępowania w sprawie *impeachmentu*¹³.

Od momentu poinformowania Zgromadzenia Narodowego o zamiarze zorganizowania referendum komitet inicjatywny, w którego skład wchodzi od 5 do 15 osób, ma trzy miesiące na złożenie wniosku wraz z listami poparcia zawierającymi podpisy obywateli¹⁴. W przypadku stwierdzenia nieprawidłowości we wniosku przewodniczący Zgromadzenia Narodowego powiadamia o tym komitet inicjatywny i wyznacza miesięczny termin na ich usunięcie¹⁵. Decyzję o przeprowadzeniu referendum Zgromadzenie Narodowe podejmuje w głosowaniu, nie później niż trzy miesiące od dnia złożenia wniosku. Głosowanie poprzedzone jest pracami komisji wyznaczonych przez przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego. Komisja wiodąca przedstawia projekt uchwały Zgromadzeniu Narodowemu, które może dokonywać w nim poprawek, o ile ingerencja nie spowoduje zmiany znaczenia pytania, a następnie podczas głosowania w drodze uchwały zatwierdza wniosek o przeprowadzenie referendum lub odrzuca go z uzasadnieniem¹⁶.

13 Tamże, art. 9.

14 Tamże, art. 12, ust. 1, 8.

15 Tamże, art. 13, ust. 4.

16 Tamże, art. 13, ust. 5–8.

Jeżeli Zgromadzenie Narodowe podejmie uchwałę o organizacji referendum, prezydent ustala termin głosowania. Robi to nie później niż miesiąc od momentu podjęcia uchwały przez Zgromadzenie Narodowe. Głosowanie odbywa się w dzień wolny od pracy, nie wcześniej niż dwa miesiące i nie później niż trzy miesiące od ogłoszenia decyzji Zgromadzenia Narodowego¹⁷. Za organizacyjne przygotowanie referendum odpowiada Rada Ministrów. Do jej obowiązków należy przede wszystkim przygotowanie materiałów informacyjnych, które zawierają: treść pytania referendalnego, krótkie uzasadnienie potrzeby przeprowadzenia referendum oraz informacje dotyczące jego terminu i miejsca, a także trybu głosowania¹⁸. Kampania referendalna rozpoczyna się na 30 dni przed terminem głosowania i kończy 24 godziny przed nim¹⁹. Środki finansowe na przeprowadzenie głosowania pochodzą z budżetu państwa²⁰. Organem przygotowującym i nadzorującym przebieg referendum jest Centralna Komisja Wyborcza, a spory dotyczące zgodności jego wyników z prawem rozstrzyga Naczelny Sąd Administracyjny²¹.

Głosowanie przeprowadza się z wykorzystaniem kart, na których znajdują się pytanie lub pytania referendalne oraz możliwe odpowiedzi: „tak” i „nie”. Po oddaniu głosu obywatel umieszcza kartę w kopercie, a następnie wrzuca ją do urny wyborczej. Karta uznawana jest za nieważną w przypadku, gdy nie została włożona do koperty, nie odpowiada oficjalnemu wzorowi, zawiera przekreślone wszystkie możliwe odpowiedzi lub nie zaznaczono na niej żadnej opcji. Ewentualne zabrudzenia czy uszkodzenia karty nie wpływają na jej ważność, o ile możliwe jest jednoznaczne odczytanie intencji osoby głosującej²².

Wyniki referendum krajowego ogłasza Centralna Komisja Wyborcza w terminie pięciu dni od zakończenia głosowania²³. Propozycja poddana pod referendum zostaje przyjęta, jeśli w głosowaniu wzięła udział co najmniej taka sama liczba obywateli, jaka uczestniczyła w ostatnich

17 Tamże, art. 14, ust. 1.

18 Tamże, art. 15, ust. 1.

19 Tamże, art. 16.

20 Tamże, art. 5, ust. 1.

21 Tamże, art. 6, ust. 1.

22 Tamże, art. 9, ust. 6–7.

23 Tamże, art. 22.

wyborach do Zgromadzenia Narodowego, i jeżeli więcej niż połowa biorących udział w referendum wybrała odpowiedź „tak”. Nowy wniosek o przeprowadzenie referendum w tej samej sprawie może zostać złożony nie wcześniej niż po upływie sześciu miesięcy, jeżeli nie zebrano podpisów, lub po upływie roku od decyzji Zgromadzenia Narodowego o odrzuceniu wniosku²⁴. Szczególną sytuacją jest przypadek, gdy frekwencja w referendum była niższa niż w ostatnich wyborach parlamentarnych, ale jednocześnie przekroczyła próg 20 proc. uprawnionych do głosowania i minimum 50 proc. uczestników referendum opowiedziało się za poddaną pod głosowanie propozycją. W takiej sytuacji sprawa podlega rozpatrzeniu przez Zgromadzenie Narodowe jako projekt uchwały²⁵.

Referendum z 2013 r.

27 stycznia 2013 r. w Bułgarii odbyło się pierwsze po upadku komunizmu referendum, nazywane nuklearnym. Obywatele udali się do urn, by zagłosować „tak” lub „nie” w odpowiedzi na pytanie: „Czy w Republice Bułgarii należy rozwijać energetykę jądrową poprzez budowę nowej elektrowni jądrowej?”²⁶. 60,6 proc. głosujących odpowiedziało na nie twierdząco, a przeciw było 38 proc. Mimo takiego wyniku referendum było niewiążące ze względu na zbyt niską frekwencję. Do urn udało się bowiem 1 405 463 uprawnionych do głosowania. Wynik byłby wiążący dla władz, gdyby w referendum wzięło udział co najmniej tylu wyborców, co w ostatnich wyborach parlamentarnych, czyli 4 345 450 osób, i co najmniej połowa z nich zagłosowałaby twierdząco²⁷.

Inicjatorem referendum była Bułgarska Partia Socjalistyczna (BSP), której udało się zebrać pod wnioskiem referendalnym podpisy ponad

24 Tamże, art. 12, ust. 9.

25 Tamże, art. 23, ust. 1.

26 *Референдум за развитието на ядрената енергетика в Република България*, „Министерство на вътрешните работи” [online], 27 XII 2012 [dostęp: 30 X 2024]: <https://web.archive.org/web/20130107010002/http://www.mvr.bg/referendum_2013.htm>.

27 *Резултати от Национален референдум 27.01.2013 г. за ИР Смолян*, „Централна избирателна комисия” [online, dostęp: 30 X 2024]: <<https://results.cik.bg/referendum/rezultati/22.html>>.

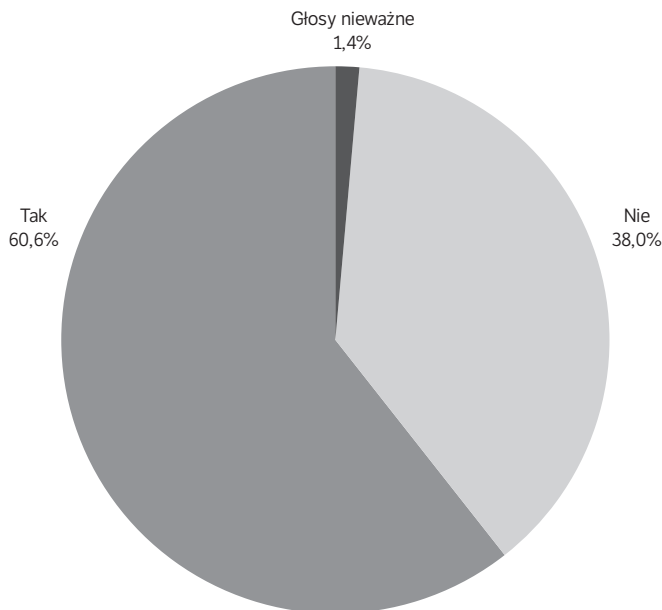

Diagram 1. Rozkład głosów oddanych w referendum z 2013 r. na pytanie: „Czy w Republice Bułgarii należy rozwijać energetykę jądrową poprzez budowę nowej elektrowni jądrowej?”

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Резултати от Национален референдум 27.01.2013 г. за ИП Смолян*, „Централна избирателна комисия” [online, dostęp: 30 X 2024]: <<https://results.cik.bg/referendum/rezultati/22.html>>

770 tys. obywateli. Była to odpowiedź na wstrzymanie przez rządzących budowy elektrowni jądrowej w Belenem. Uznali oni bowiem, że lepszym rozwiązaniem będzie rozbudowa już istniejącej elektrowni w Kozłoduju, a jako argument wskazali zbyt wysokie koszty inwestycji²⁸.

Wśród przyczyn niskiej frekwencji wymieniano m.in. polityczną, a nie merytoryczną debatę podczas kampanii. Nie dała ona bowiem jasnych odpowiedzi na temat tego, czy nowa elektrownia faktycznie jest potrzebna, jak wysokie będą koszty jej budowy i utrzymania, a także czy podobnie jak działająca już elektrownia w Kozłoduju będzie produkować tani prąd. Według organizatorów referendum elektrownia w Belenem kosztowałaby 5,15 mld euro, rosyjska firma zajmująca się budową tego typu

28 K. Sikorska, *Bułgarzy za elektrownią, ale referendum nieważne*, „Unia Europejska. Wydarzenia, idee, rzeczywistość” [online], 28 I 2013 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://web.archive.org/web/20130211010718/http://www.uniaeuropa.org/bulgarzy-za-elektrownia-ale-referendum-niewazne>>.

infrastruktury podała kwotę 6,3 mld, a według rządzących trzeba by było na to przeznaczyć ponad 10 mld²⁹.

Kilka dni przed głosowaniem zmieniono także pytanie referendalne. BSP zbierała podpisy poparcia pod wnioskiem o budowę elektrowni w Belenem, a większość parlamentarna uchwaliła pytanie bardziej ogólne: „Czy w Republice Bułgarii należy rozwijać energetykę jądrową poprzez budowę nowej elektrowni jądrowej?”³⁰. Wywołało to dezorientację i niepokój. Pytanie nie pokrywało się bowiem z intencjami wyrażanymi przez rządzących, którzy mówili o rozbudowie istniejącej elektrowni. Sugerowało natomiast, że nowa może powstać w innym miejscu, co budziło obawy wielu mieszkańców. Zdaniem niektórych takie pytanie pozwalało również na rozbudowę już istniejącej elektrowni. Można się również spotkać z opinią, że zmiana jego treści uświadomiła obywatelom, iż w rzeczywistości nie będą mieli wpływu na decyzję w tej sprawie, bo sformułowanie pytania w taki sposób pozwoli rządzącym wybrać dowolny wariant³¹.

Problemem stanowiącym istotną barierę był też wysoki próg frekwencji, jaki trzeba było osiągnąć, żeby można było uznać referendum za wiążące. Poza tym istniały rozbieżności w sprawie liczby obywateli uprawnionych do udziału w głosowaniu. Według ministerstwa rozwoju regionalnego, do którego zadań należy prowadzenie ewidencji ludności, było ich ponad 6,9 mln. Krajowy Instytut Statystyczny na podstawie spisu ludności przeprowadzonego w 2011 r. podał natomiast liczbę o 800 tys. mniejszą, czyli 6,1 mln. Mimo zaleceń OBWE z czasu wyborów prezyden-

29 *Niedzielne referendum w Bułgarii może dotyczyć także rozbudowy elektrowni w Kozłoduju*, „Centrum Informacji o Rynku i Energii” [online], 26 I 2013 [dostęp: 30 X 2024]: <<https://www.cire.pl/artykuly/atom/76178-niedzielne-referendum-w-bulgarii-moze-dotyczyc-takze-rozbudowy-elektrowni-w-kozloduju>>.

30 Zgromadzenie Narodowe przyjęło pytanie referendalne sformułowane przez Komisję Prawną. Nie ujęto w nim jednak elektrowni jądrowej Belene. Za pytaniem w takiej formie głosowało 113 posłów z partii Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (GERB) i niezależnych deputowanych, a przeciw było 7 posłów. BSP i Ruch na rzecz Praw i Wolności (DPS) nie wzięły udziału w głosowaniu. *Парламентът прие въпроса за референдума без АЕЦ „Белене”, „Българско национално радио”* [online], 24 X 2012 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://bnr.bg/post/100053074/parlamentyt-prie-vyprosa-za-referenduma-bez-aec-belene>>.

31 Я. Бояджиев, *Измамата, Наречена референдум*, „Deutsche Welle” [online], 24 X 2012 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.dw.com/bg/измамата-наречена-референдум/a-165544996>>.

ckich w 2011 r. listy wyborcze nie były aktualizowane, co umożliwiało manipulowanie wynikami³².

Ze względu na to, że referendum nie było wiążące, ale przekroczono dwudziestoprocentowy próg frekwencji, projekt powinien trafić pod obrady parlamentu. Decyzję w sprawie przeprowadzonego 27 stycznia 2013 r. referendum narodowego Zgromadzenie Narodowe Republiki Bułgarii wydało 27 lutego. Podkreślono w niej, że zgodnie z wynikiem głosowania ogromna część obywateli Bułgarii nie akceptuje budowy nowej elektrowni jądrowej w Belenem. Ponadto większość społeczeństwa nie zgodziła się na przejęcie odpowiedzialności instytucji państwowych za rozwiązanie kwestii kierunku rozwoju energetyki jądrowej w Bułgarii. W związku z powyższym Zgromadzenie Narodowe przyjęło, że:

- popiera decyzję rządu o zawieszeniu projektu budowy nowej elektrowni jądrowej w Belenem i jego ostateczne zakończenie;
- wnosi o przyspieszenie procedur przedłużenia okresu eksploatacji bloków V i VI elektrowni jądrowej w Kozłoduju;
- zaleca rządowi ogłoszenie otwartego międzynarodowego przetargu na budowę elektrowni jądrowej nowej generacji 3+ w Kozłoduju³³.

Referendum z 2015 r.

Kolejne referendum krajowe, nazywane referendum w sprawie e-głosowania, odbyło się w Bułgarii 25 października 2015 r., równoległe z wyborami samorządowymi. Tym razem obywatele odpowiadali na pytanie: „Czy popierasz możliwość zdalnego głosowania elektronicznego podczas wyborów i referendum?”³⁴. Twierdząco odpowiedziało na nie 69,5 proc. głosujących, a przeciw było 25,99 proc. W porównaniu do pierwszego referendum wzrosła nie tylko liczba głosujących na „tak”, ale również liczba głosów nieważnych. W 2013 r. było ich 1,4 proc., a w 2015 – 4,51 proc. Podobnie jak w poprzednim głosowaniu nie uzyskano frekwencji pozwalającej uznać je za wiążące. Do urn udało się 2 708 716 uprawnionych do głosowania

32 *Niedzielne referendum...*

33 *Решение относительно проведения на 27 януари 2013 г. национален референдум*, „Държавен вестник”, бр. 22, 5 III 2013.

34 В. Жекова, *Референдумът в България – законодателни и практически измерения*, „Публични политики” 2021, vol. 12, No. 2.

obywateli Bułgarii³⁵, a przepisy wymagały udziału co najmniej tylu, co w ostatnich wyborach parlamentarnych, czyli 3 501 269³⁶.

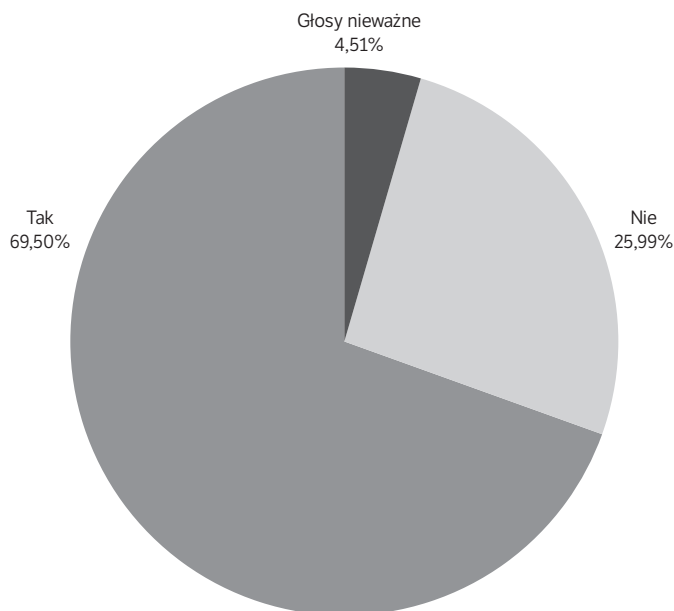

Diagram 2. Rozkład głosów oddanych w referendum z 2015 r. na pytanie: „Czy popierasz możliwość zdalnego głosowania elektronicznego podczas wyborów i referendum?”

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Местни избори и национален референдум 2015*, „Централната избирателна комисия” [online, dostęp: 12 XII 2024]: <<https://results.cik.bg/minr2015/tur1/referendum/index.html>>

Z inicjatywą przeprowadzenia referendum wystąpił w styczniu 2014 r. ówczesny prezydent Bułgarii Rosen Plewneliew. By zmniejszyć koszty organizacji głosowania zaproponował, by odbyło się ono w tym samym terminie co wybory do Parlamentu Europejskiego. W uzasadnieniu wniosku inicjatywnego dowodził, że odwołanie się do opinii obywateli w drodze referendum zwiększy zaufanie do władz, pozwoli Bułgarom na zaan-

35 *Местни избори и национален референдум 2015*, „Централната избирателна комисия” [online, dostęp: 12 XII 2024]: <<https://results.cik.bg/minr2015/tur1/referendum/index.html>>.

36 *Резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната*, „Централната избирателна комисия” [online, dostęp: 18 XII 2024]: <<https://results.cik.bg/pi2014/rezultati/index.html>>.

gażowanie się w życie polityczne i da poczucie wpływu na podejmowane przez rządzących decyzje, co w kontekście ówczesnego kryzysu politycznego oraz związanych z nim protestów miałoby niezwykle istotne znaczenie. Prezydent był także zwolennikiem zdecydowanie częstszego sięgania po narzędzia demokracji bezpośredniej. Zaproponował, żeby podczas referendum obywatele odpowiedzieli na trzy pytania:

1. Czy opowiadasz się za wyborem części przedstawicieli narodu większością głosów?
2. Czy popierasz wprowadzenie obowiązkowego głosowania w wyborach i referendach ogólnokrajowych?
3. Czy popierasz możliwość zdalnego głosowania elektronicznego podczas przeprowadzania wyborów i referendów?³⁷

W przypadku pierwszego pytania celem prezydenta było wprowadzenie mieszanego systemu wyborczego, który łączyłby zalety systemów większościowego i proporcjonalnego, ograniczając ich wady. Wśród wymiernych korzyści takiego rozwiązania Plewneliew wymienił stabilizację systemu partyjnego i zachowanie wielopartyjności przy jednoczesnym umożliwieniu obywatelom głosowania na konkretnego kandydata, a nie tylko na listę. Odnośnie do obowiązkowego głosowania uznał, że pozwoli ono na udział w podejmowaniu najważniejszych decyzji również tym obywatelom, którzy przestali być zaangażowani w sprawy państwa. Wyższa frekwencja przełożyłaby się ponadto jego zdaniem na większą legitymację dla rządzących oraz stabilizację systemu politycznego. W opinii prezydenta powszechne uczestnictwo utrudniłoby również manipulowanie wynikami wyborów. Celem wprowadzenia zdalnego głosowania było natomiast włączenie do procesu decyzyjnego obywateli, którzy mieszkają za granicą i nie zawsze mają możliwość wzięcia udziału w wyborach. Zgodnie z oficjalnymi danymi poza Bułgarią mieszka i pracuje ponad 1,5 mln, czyli prawie jedna czwarta obywateli³⁸.

Bułgarska Partia Socjalistyczna oraz Ruch Praw i Wolności (MRF) publicznie wyrażały sprzeciw wobec inicjatywy prezydenta, twierdząc, że

37 *Предложение от Президента на Република България до 42-то Народно Събрание за произвеждане на национален референдум*, Президент на Република България, 29 I 2014: <<https://www.president.bg/docs/1391086848.pdf>> [dostęp: 18 XII 2024].

38 *Обръщение на президента Росен Плевнелиев към нацията*, „Президент на Република България” [online], 29 I 2014 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.president.bg/news1703/obrashtenie-na-prezidenta-rosen-plevneliiev-kam-natsiyata.html?lang=bg&skipMobile=1>>.

w rzeczywistości proponowane rozwiązanie będzie chroniło interesy partii Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (GERB). Początkowo nieoficjalnie zdecydowano o odroczeniu decyzji w sprawie referendum poprzez działania proceduralne. Ostatecznie parlament odrzucił prezydencki wniosek w czerwcu 2014 r.³⁹

Tymczasem w lutym 2014 r. powołano komitet inicjatywny, którego celem było zebranie podpisów pod prezydenckim wnioskiem o przeprowadzenie referendum, aby zobowiązać parlament do uwzględnienia inicjatywy i zorganizowania głosowania. Z ok. 570 tys. zebranych podpisów zakwestionowane zostało jednak ponad 100 tys., a zatem wymóg zebrania minimum 400 tys. prawidłowo złożonych podpisów nie został spełniony. Przewodniczący Zgromadzenia Narodowego mógł wyrazić zgodę na zebranie przez inicjatorów brakujących podpisów w ciągu dodatkowego miesiąca, ale nie zrobił tego mimo protestów komitetu inicjatywnego. Odmowa przewodniczącego była równoznaczna z brakiem dalszego procedowania wniosku prezydenta ze względu na zbyt małą liczbę zebranych podpisów⁴⁰.

W 2015 r. Plewneliew ponownie skierował do Zgromadzenia Narodowego wniosek zawierający te same trzy pytania. Tym razem uwzględniono go i zaproponowano przeprowadzenie głosowania razem z wyborami samorządowymi. Mimo że w referendum, które odbyło się 25 października 2015 r., większość głosujących odpowiedziała „tak”, nie było ono wiążące ze względu na zbyt niską frekwencję. Porażki upatrywano w skomplikowanym procesie głosowania czy tworzących się pod lokalami wyborczymi kolejkach, które zniechęcały potencjalnych głosujących. Pojawiły się także informacje o celowym sabotażu referendum przez urzędników w niektórych miejscach. Część z nich nie wydawała kart referendalnych, chyba że zostali o to poproszeni. Można się też spotkać z opiniami, że do podsycenia niechęci obywateli wobec głosowania elektronicznego wykorzystano awarię strony internetowej Centralnej Komisji Wyborczej, do której doszło w dniu referendum⁴¹.

39 S. P. Stoychev, *The 2015 Referendum in Bulgaria*, „East European Quarterly” 2015, vol. 43, No. 4, s. 314.

40 *Bulgaria Will Not Hold Referendum on Election Rules*, „Novinite” [online], 17 I 2014 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.novinite.com/articles/161385/Bulgaria+Will+Not+Hold+Referendum+on+Election+Rules>>.

41 D. Bozhinova, *Chaos of Ballot Processing after Referendum in Bulgaria*, „Democracy International” [online], 27 X 2015 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.democracy-international.org/chaos-ballot-processing-after-referendum-bulgaria>>.

Frekwencja w referendum była zbyt niska, by uznać je za wiążące, ale wystarczyła, by parlament musiał przedyskutować i przegłosować kwestię głosowania elektronicznego. Podczas debaty poddano analizie sześć różnych wariantów e-głosowania. Opcją, która uzyskała największe poparcie, było wprowadzenie eksperymentalnego głosowania w trzech kolejnych wyborach na szczeblu krajowym (prezydenckich i parlamentarnych). Zdecydowano się także na dodanie do karty do głosowania opcji: „Nie popieram nikogo / żadnej z opcji”. Głosy te traktowane są jako ważne, a więc nie obniżają frekwencji jak głosy nieważne. Ustawodawca uznał także, że organem wyznaczającym termin referendum będzie prezydent, natomiast decyzja odnośnie do jego przeprowadzenia nadal będzie należała do Zgromadzenia Narodowego⁴².

Referendum z 2016 r.

Pierwsze po 1989 r. referendum przeprowadzone z inicjatywy obywateli odbyło się w Bułgarii w 2016 r., równoległe z wyborami prezydenckimi. Podobnie jak w poprzednich głosowaniach nie osiągnięto w nim frekwencji pozwalającej uznać wynik za wiążący. Głosy oddało 3 488 558 uprawnionych obywateli Bułgarii, podczas gdy prawo wymagało co najmniej 3 501 269. Tym razem zabrakło jedynie 12 711 głosów⁴³. Bułgarzy odpowiadali wówczas na trzy pytania:

1. Czy popierasz wybór przedstawicieli kraju w systemie większościowym, bezwzględną większością głosów, w dwóch turach?
2. Czy jesteś zwolennikiem wprowadzenia obowiązkowego głosowania w wyborach i referendach?
3. Czy jesteś zwolennikiem tego, by roczna dotacja państwa na finansowanie partii politycznych i koalicji wynosiła 1 lew za 1 głos otrzymany przez partię w ostatnich wyborach parlamentarnych?⁴⁴ Wyniki referendum przedstawiają diagramy 3–5.

42 S. P. Stoychev, *The 2015 Referendum...*, s. 318–319.

43 *Резултати от избори...*

44 *Национален референдум – 2016 г.*, „Областна администрация Хасково” [online, dostęp: 27 IV 2025]: <<https://www.hs.government.bg/page/1418-nacionalen-referendum-2016-g>>.

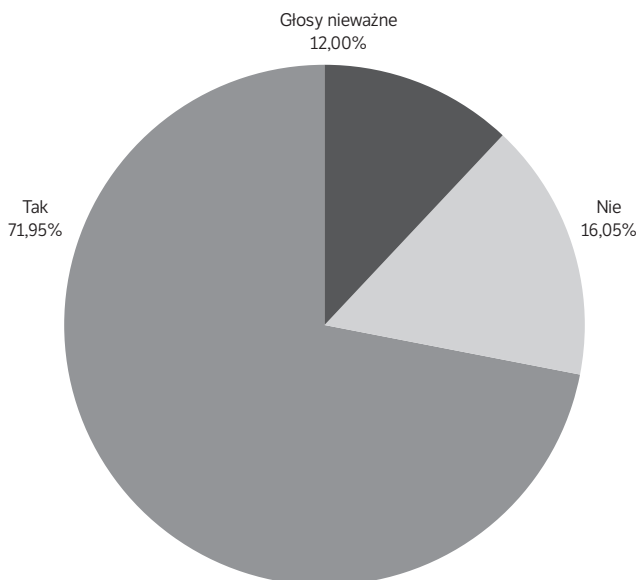

Diagram 3. Rozkład głosów oddanych w referendum z 2016 r. na pytanie: „Czy popierasz wybór przedstawicieli kraju w systemie większościowym, bezwzględną większością głosów, w dwóch turach?”

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Решение № 4000-HP. София, 11 ноември 2016 г.*, „Централна избирателна комисия” [online, dostęp: 19 XII 2024]. <<https://www.cik.bg/decisions/4000/2016-11-11>>

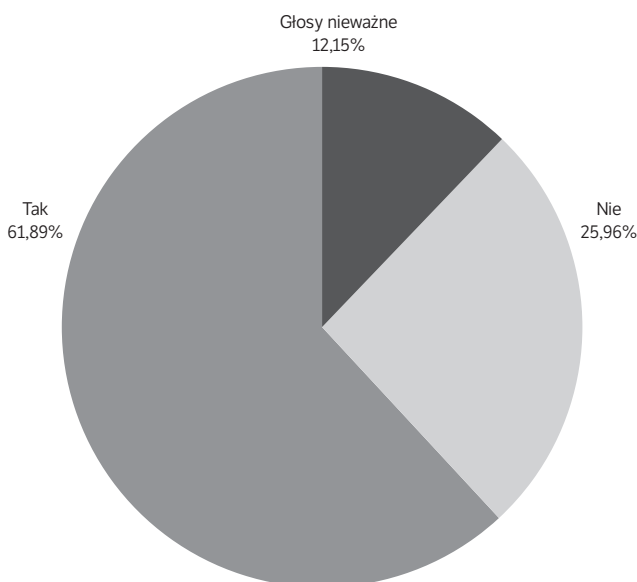

Diagram 4. Rozkład głosów oddanych w referendum z 2016 r. na pytanie: „Czy jesteś zwolennikiem wprowadzenia obowiązkowego głosowania w wyborach i referendach?”

Źródło: oprac. własne na podstawie danych: *Решение № 4000-HP...*

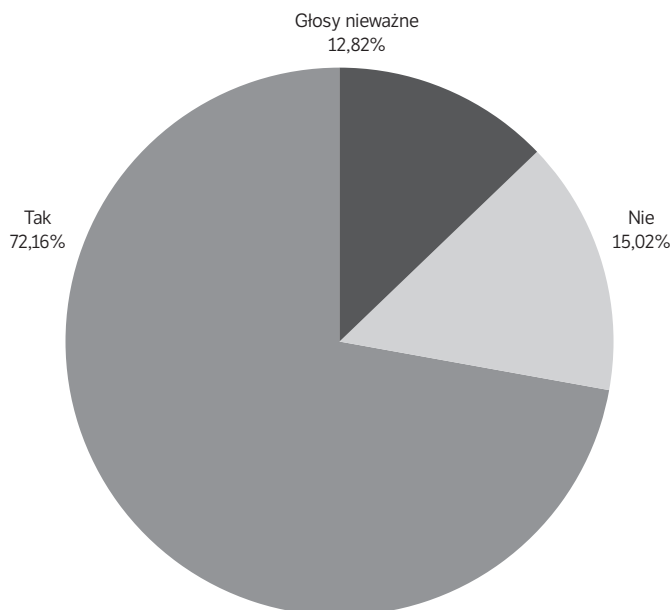

Diagram 5. Rozkład głosów oddanych w referendum z 2016 r. na pytanie: „Czy jesteś zwolennikiem tego, by roczna dotacja państwa na finansowanie partii politycznych i koalicji wynosiła 1 lew za 1 głos otrzymany przez partię w ostatnich wyborach parlamentarnych?”

Źródło: oprac. własne na podstawie danych: *Решение № 4000-HP...*

Inicjatorem referendum był bułgarski piosenkarz, *showman* i polityk Sławi Trifonow. Zgodnie z założeniem pomysłodawcy Bułgarzy mieli odpowiedzieć na sześć pytań:

1. Czy popierasz wybór przedstawicieli kraju w systemie większościowym, bezwzględną większością głosów w dwóch turach?
2. Czy popierasz zmniejszenie liczby posłów do 120?
3. Czy jesteś zwolennikiem wprowadzenia obowiązkowego głosowania w wyborach i referendach?
4. Czy popierasz możliwość głosowania zdalnego i elektronicznego podczas wyborów i referendów?
5. Czy jesteś zwolennikiem tego, by roczna dotacja państwa na finansowanie partii politycznych i koalicji wynosiła 1 lew za 1 głos otrzymany przez partię w ostatnich wyborach parlamentarnych?
6. Czy popierasz wybór dyrektorów dyrekcji regionalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz kierowników departamentów regionalnych w dyrekcjach regionalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w oparciu

o większościowy system wyborczy, bezwzględną większością głosów w dwóch turach?⁴⁵

Komitet inicjatywny przekazał do Zgromadzenia Narodowego wnioszek o przeprowadzenie referendum wraz z powyższymi pytaniami oraz wymaganymi podpisami poparcia. W sumie udało się zebrać 673 481 podpisów, spośród których za ważne uznano 572 650, co wystarczyło, by parlament nadał wnioskowi bieg, ponieważ uzyskał on wymaganą liczbę 400 tys. podpisów. Mimo wątpliwości w sprawie zgodności części pytań z konstytucją parlament przyjął je w drodze głosowania. Uznano bowiem, że zgodnie z obowiązującymi przepisami ma on prawo redagować pytania, ale nie może ich usunąć. W związku z tym wniosek o zbadanie zgodności pytań referendalnych z ustawą zasadniczą skierował do Trybunału Konstytucyjnego prezydent Plewneliew, według którego niezgodne z konstytucją były te dotyczące ograniczenia liczby posłów oraz bezpośredniego wyboru urzędników podlegających Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Prezydent uznał także, że nie powinno się pytać obywateli o kwestię głosowania elektronicznego, ponieważ wypowiadali się na ten temat w poprzednim referendum z 2015 r. Wskutek orzeczenia Trybunału pod głosowanie poddano pytania nr 1, 3 i 5⁴⁶.

Kampania referendalna koncentrowała się na zachęcaniu obywateli do głosowania na „tak”. Trifonow wykorzystywał do tego celu programy telewizyjne, w których występował. W odróżnieniu od poprzedniego referendum ani media, ani politycy nie poświęcali zbyt wiele miejsca nagłaśnianiu jego organizacji ani wyjaśnianiu obywatelom istoty pytań czy tego, w jaki sposób mogą one wpłynąć na system polityczny oraz finansowanie partii⁴⁷.

Na podstawie odpowiedzi udzielonych przez Bułgarów na wszystkie trzy pytania referendalne można stwierdzić, że głosujący chętniej popierają rozwiązania dotyczące kwestii wyborczych czy finansowania partii poli-

45 *Инициативен комитет от шоуто ще инициира подписа за референдум, „Шоуто на Слави”* [online], 9 XI 2016 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.slavishow.com/инициативен-комитет-от-шоуто-ще-иници/>>.

46 P. Скрински, *България през 2016 година: Референдумът на гражданите или референдумът на шоуто, „Actualno”* [online], 1 I 2017 [dostęp: 18 XII 2024]: <https://www.actualno.com/politics/bylgarija-prez-2016-godina-referendumyt-na-grajdanite-ili-referendumyt-na-shouto-news_582618.html>.

47 И. Бедров, *След референдума: наказахме ли политиците?*, „Deutsche Welle” [online], 9 XI 2016 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.dw.com/bg/след-референдума-наказахме-ли-политиците/a-36322217>>.

tycznych niż te, które nakładałyby na nich obowiązkowy udział w głosowaniach i referendach. Uwagę zwraca także duża ilość, czyli ponad 12 proc. głosów nieważnych⁴⁸. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy wskazuje się przede wszystkim brak jasnych instrukcji dotyczących procedury głosowania oraz unieważnienie głosów z powodu braku wymaganych kopert⁴⁹, w których karty powinny zostać wrzucone do urn.

Wyborcy i inicjator referendum zwracali także uwagę na problem z otrzymywaniem kart referendalnych. W wielu lokalach wyborczych obywatele nie dostawali kart do głosowania w referendum, chyba że sami o nie poprosili. W niektórych przypadkach członkowie komisji wyborczych nie informowali o możliwości udziału w referendum. Trifonow zwrócił uwagę na brak nadzoru nad niektórymi urnami oraz usuwanie monitoringu w części lokali wyborczych. Pojawiały się także zarzuty dotyczące zamknięcia lokali jeszcze przed oficjalnym zakończeniem głosowania, mimo że wyborcy nadal oczekiwali w kolejkach. Tego typu praktyki miały miejsce nie tylko w Bułgarii, ale również w lokalach wyborczych za granicą⁵⁰. W obliczu faktu, że do uznania referendum za wiążące zabrakło jedynie 12 711 głosów, można zaryzykować stwierdzenie, że problemy te bezpośrednio wpłynęły na ostateczny rezultat głosowania. Sąd Najwyższy Bułgarii nakazał wprawdzie ponowne przeliczenie części głosów w 44 okręgach wyborczych, ale ostatecznie nie wpłynęło to na wynik referendum⁵¹.

Tak jak w przypadku wcześniejszych referendum przekroczenie dwudziestoprocentowego progu frekwencji spowodowało, że projekt trafił pod obrady parlamentu. Ten jednak odrzucił wszystkie trzy pytania referendalne, mimo że każde z nich uzyskało ponad 60 proc. poparcia wśród głosujących, a do uznania referendum za wiążące zabrakło mniej niż 13 tys. głosów⁵².

48 *Решение № 4000-НР. София, 11 ноември 2016 г.*, „Централна избирателна комисия” [online, dostęp: 19 XII 2024]: <<https://www.cik.bg/bg/decisions/4000/2016-11-11>>.

49 Tamże.

50 *Слави Трифонов: ЦИК извършва чудовищна манипулация с референдума*, „BTV Новините” [online], 8 XI 2016 [dostęp: 15 III 2025]: <<https://btvnovinite.bg/vodeshti-novini/slavi-trifonov-cik-izvarshva-chudovishtna-manipulacija-s-referenduma.html>>.

51 *Bulgaria High Court Says Electoral Rules Referendum Not Binding*, „The Sofia Globe” [online], 30 V 2017 [dostęp: 15 III 2025]: <https://sofiaglobe.com/2017/05/30/bulgaria-high-court-says-electoral-rules-referendum-not-binding/?utm_source=chatgpt.com>.

52 *И. Бедров, След референдума...*

Podsumowanie

Mimo regulacji konstytucyjnych i ustawowych instytucja referendum krajowego w Bułgarii pozostaje mechanizmem o ograniczonym wpływie na realne procesy decyzyjne w państwie. Analiza przypadków z lat 2013, 2015 i 2016 ukazuje wyraźny rozdźwięk między formalnymi ramami demokracji bezpośredniej a praktyką polityczną, w której często dominuje instrumentalizowanie referendum przez partie polityczne i elity władzy.

Analizowane referenda ujawniły istotne problemy tego obszaru demokracji w Bułgarii, takie jak: niska frekwencja, kontrowersje proceduralne, niechęć rządzących do organizowania referendum, a także nieprawidłowości w trakcie głosowania. Pomimo rosnącego zainteresowania społeczeństwa możliwością bezpośredniego wpływania na decyzje państwowe system nie zapewnia skutecznych narzędzi umożliwiających przekucie wyników referendum w konkretne działania legislacyjne. W praktyce mimo przekroczenia progu frekwencji na poziomie 50 proc. uprawnionych do głosowania (co jest standardem w wielu państwach) referendum w Bułgarii nie jest wiążące, o ile do urn nie uda się taka sama liczba wyborców, jak w ostatnich wyborach parlamentarnych. Z jednej strony szansą na to, by referendum było wiążące, jest niska frekwencja podczas wyborów parlamentarnych. Obecnie taka sytuacja ma miejsce, ale jest wynikiem przedłużającego się kryzysu politycznego, w wyniku którego od kwietnia 2021 r. w Bułgarii przeprowadzono wybory parlamentarne aż siedem razy. Z drugiej strony świadczy to o słabości samej procedury referendalnej. Coraz niższa frekwencja w wyborach parlamentarnych odzwierciedla zmęczenie i zniechęcenie obywateli przedłużającym się kryzysem politycznym, co może się też przełożyć na postawę wobec udziału w referendach. Do pójścia do urny nie zachęcają też trzy wcześniejsze nieudane próby referendalne.

Wnioski płynące z przeprowadzonych analiz wskazują na potrzebę dalszej reformy i doprecyzowania przepisów dotyczących referendum krajowego w Bułgarii. Tylko wówczas możliwe będzie zwiększenie jego roli jako autentycznego instrumentu wyrażania woli obywateli, a nie jedynie formalnego środka legitymizacji działań politycznych.

Bibliografia

- Bedrov I., *Sled referendum: nakazahme li politicite?*, „Deutsche Welle” [online], 9 XI 2016 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.dw.com/bg/sled-referenduma-nakazahme-li-politicite/a-36322217>>.
- Boadžiev Ā., *Izmamata, Harečena referendum*, „Deutsche Welle” [online], 24 X 2012 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.dw.com/bg/izmamata-narečena-referendum/a-16554499b>>.
- Bozhinova D., *Chaos of Ballot Processing after Referendum in Bulgaria*, „Democracy International” [online], 27 X 2015 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.democracy-international.org/chaos-ballot-processing-after-referendum-bulgaria>>.
- Bulgaria High Court Says Electoral Rules Referendum Not Binding*, „The Sofia Globe” [online], 30 V 2017 [dostęp: 15 III 2025]: <https://sofiaglobe.com/2017/05/30/bulgaria-high-court-says-electoral-rules-referendum-not-binding/?utm_source=chatgpt.com>.
- Bulgaria Will Not Hold Referendum on Election Rules*, „Novinite” [online], 17 I 2014 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.novinite.com/articles/161385/Bulgaria+Will+Not+Hold+Referendum+on+Election+Rules>>.
- Gdulewicz E., *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa 1979.
- Iniciativen komitet ot šouto še iniciira podpiska za referendum*, „Šouto na Slavi” [online], 9 XI 2016 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.slavishow.com/iniciativen-komitet-ot-šouto-še-inici/>>.
- Konstituciâ na Republika B'lgariâ ot 13.07.1991*, „D”ržaven vestnik”, br. 56, 13 VII 1991, izm. i dop.
- Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa 1979.
- Kostadinova T., *Bulgaria 1879-1946 – The Challenge of Choice*, Boulder, New York 1995 (East European Monographs, 179).
- Mestni izbori i nacionalen referendum 2015*, „Centralnata izbiratelna komisiâ” [online, dostęp: 12 XII 2024]: <<https://results.cik.bg/minr2015/tur1/referendum/index.html>>.
- Nacionalen referendum – 2016 g.*, „Oblastna administraciâ Haskovo” [online, dostęp: 27 IV 2025]: <<https://www.hs.government.bg/page/1418-nacionalen-referendum-2016-g>>.
- Niedzielne referendum w Bułgarii może dotyczyć także rozbudowy elektrowni w Kozłoduju*, „Centrum Informacji o Rynku i Energii” [online], 26 I 2013 [dostęp: 30 X 2024]: <<https://www.cire.pl/artykuly/atom/76178-niedzielne-referendum-w-bulgarii-moze-dotyczyc-takze-rozbudowy-elektrowni-w-kozloduju>>.
- Obr”šenie na prezidenta Rosen Plevneliev k”m naciâta*, „Prezident na Republika B’lgariâ” [online], 29 I 2014 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://www.president.bg/news1703/obrashtenie-na-prezidenta-rosen-plevneliev-kam-natsiyata.html?lang=bg&skipMobile=1>>.

- Parlament"t prie v"prosa za referendum bez AEC „Belenė”, „B"lgarsko nacionalno radio" [online], 24 X 2012 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://bnr.bg/post/100053074/parlamentyt-prie-vyprosa-za-referenduma-bez-aec-belene>>.*
- Predloženie ot Prezidenta na Republika B"lgariã do 42-to Narodno S"branie za proizveždane na nacionalen referendum, Prezident na Republika B"lgariã, 29 I 2014: <<https://www.president.bg/docs/1391086848.pdf>> [dostęp: 18 XII 2024].*
- Rachwał M., *Funkcjonowanie obywatelskiej inicjatywy ustawodawczej w Polsce. Podstawy prawne – praktyka – perspektywy rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016.
- Referendum za razvitiето na âdrenata energetika v Republika B"lgariã, „Ministerstvo na v"trešnite raboti" [online], 27 XII 2012 [dostęp: 30 X 2024]: <https://web.archive.org/web/20130107010002/http://www.mvr.bg/referendum_2013.htm>.*
- Rešenje № 4000-NR. Sofiã, 11 noemvri 2016 g., „Centralna izbiratelna komisiã" [online, dostęp: 19 XII 2024]: <<https://www.cik.bg/bg/decisions/4000/2016-11-11>>.*
- Rešenje otnosno provedeniã na 27 ânuari 2013 g. nacionalen referendum, „D"ržaven vestnik", br. 22, 5 III 2013.*
- Rezultati ot izbori za narodni predstaviteli 05.10.2014 g. za stranata, „Centralnata izbiratelna komisiã" [online, dostęp: 18 XII 2024]: <<https://results.cik.bg/pi2014/rezultati/index.html>>.*
- Rezultati ot Nacionalen referendum 27.01.2013 g. za IR Smolân, „Centralna izbiratelna komisiã" [online, dostęp: 30 X 2024]: <<https://results.cik.bg/referendum/rezultati/22.html>>.*
- Sikorska K., *Bułgarzy za elektrowniã, ale referendum nieważne*, „Unia Europejska. Wydarzenia, idee, rzeczywistość" [online], 28 I 2013 [dostęp: 18 XII 2024]: <<https://web.archive.org/web/20130211010718/http://www.uniaeuropaeska.org/bulgarzy-za-elektrownia-ale-referendum-niewazne>>.
- Skrinski R., *B"lgariã prez 2016 godina: Referendum"t na graždanite ili referendum"t na šouto, „Actualno" [online], 1 I 2017 [dostęp: 18 XII 2024]: <https://www.actualno.com/politics/bylgarija-prez-2016-godina-referendumyt-na-grazhdanite-ili-referendumyt-na-shouto-news_582618.html>.*
- Slavi Trifonov: CIK izv"ršva čudovišna manipulaciã s referenduma, „BTV Novinite" [online], 8 XI 2016 [dostęp: 15 III 2025]: <<https://btvnovinite.bg/vodeshtinovini/slavi-trifonov-cik-izvarshva-chudovishtna-manipulacija-s-referenduma.html>>.*
- Stoychev S. P., *The 2015 Referendum in Bulgaria*, „East European Quarterly" 2015, vol. 43, No. 4.
- Zakon za prãko učastie na graždanite v d"ržavnata vlast i mestnoto samoupravenie, „D"ržaven vestnik", br. 44, 12 VI 2009, izm.*
- Žekova V., *Referendum"t v B"lgariã – zakonodatelni i praktičeski izmereniã, „Publični politiki" 2021, vol. 12, No. 2.*